

(52)

Ciekawe życie ojca polskiej okulistyki Wiktora Feliksa Szokalskiego (1811–1891) – w dwustulecie urodzin

Interesting life father's of Polish Ophthalmology – Wiktor Feliks Szokalski (1811–1891) – In 200 years anniversary of his birth

Andrzej Grzybowski^{1,2}, Iwona Winiarczyk¹

¹ Z Oddziału Okulistycznego Wielospecjalistycznego Szpitala Miejskiego w Poznaniu
Ordynator: dr hab. n. med. Andrzej Grzybowski

² Z Wydziału Nauk Medycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie
Dziakan: prof. dr hab. n. med. Wojciech Maksymowicz

Streszczenie: Wiktor Szokalski uważany jest za ojca polskiej okulistyki. Urodził się w Warszawie w 1811 r. Tam też rozpoczął studia medyczne. Walczył w powstaniu listopadowym. Został odznaczony Krzyżem Virtuti Militari. Po upadku powstania wyjechał do Niemiec. Tam kontynuował studia i w 1834 r. obronił pracę doktorską. Następnie wyjechał do Francji. Zatrudnił się w klinice okulistycznej Julesa Sichel. Pisał artykuły do wielu czasopism medycznych, prowadził wykłady dla studentów. Już w Paryżu działał w licznych towarzystwach społecznych, współpracował z księciem Adamem Czartoryskim, przyjaźnił się z Adamem Mickiewiczem. Po piętnastu latach wrócił do Warszawy i został konsultantem, a następnie lekarzem naczelnym w Instytucie Oftalmicznym. Przez 33 lata pełnił też funkcję sekretarza Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego. Napisał pierwszy polski oryginalny podręcznik okulistyki. Zmarł w Warszawie w 1891 r.

Słowa kluczowe: Szokalski, historia okulistyki polskiej, Warszawski Instytut Oftalmiczny, okulistyka XIX wieku.

Summary: Victor Szokalski is considered to be the father of Polish ophthalmology. He was born in Warsaw in 1811, where he also began his medical studies. He fought in the November's Uprising. He was awarded the Military Cross Virtuti. After its fall he went to Germany, where he continued his studies. In 1834 he defended his doctoral thesis. Then he moved to France, where worked at the Eye Clinic of Jules Sichel. He wrote many articles for medical journals and taught students. Already in Paris he acted in a number of social societies, collaborated with Prince Adam Czartoryski, was a friend of Adam Mickiewicz. Fifteen years later he returned to Warsaw, where became a consultant, then the chief at the Ophthalmic Institute. For 33 years he has served as secretary of the Warsaw Medical Society. He wrote the first Polish original textbook of ophthalmology. He died in Warsaw in 1891.

Key words: Szokalski, history of Polish ophthalmology, Warsaw Ophthalmic Institute, 19th century ophthalmology.

Każdy szpital jest przede wszystkim przeznaczony na ulgę cierpiącym, ale kto nim przewodniczy, ma także i względem nauki niemałe obowiązki.

W.F. Szokalski, „Pamiętniki”, Warszawa 1928, t. III, s. 73.

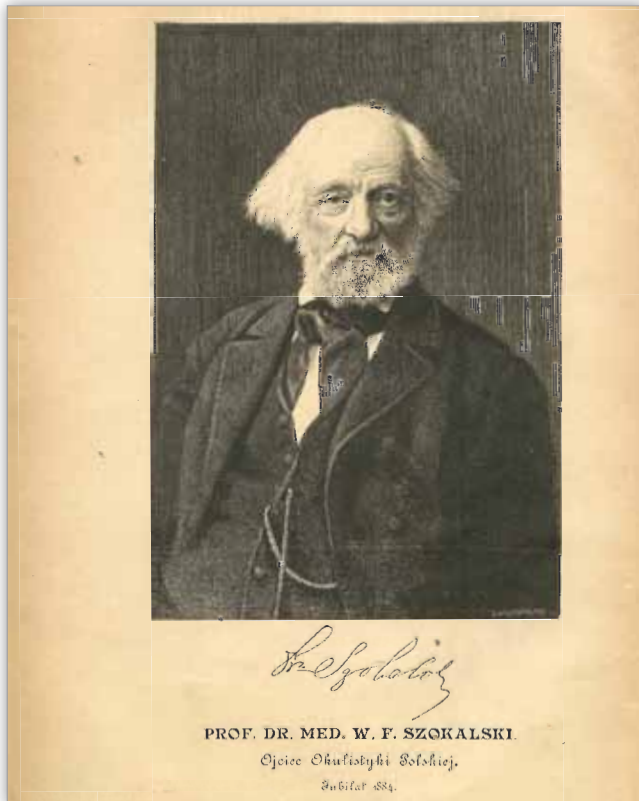
Wiktor Feliks Szokalski (ryc. 1) urodził się 15 grudnia 1811 r. w Warszawie. Ojciec Antoni był kontrolerem w Ministerjum Skarbu Księstwa Warszawskiego, matka Justyna była guwernantką. Pierwsze lata swojego życia spędził w Radomiu. Po śmierci ojca w 1820 r. przeniósł się z matką do Warszawy. Jego ojczymem został lekarz wojskowy Józef Kowyszczewicz. W. Szokalski 30 września 1828 r. po ukończeniu Liceum Warszawskiego zapisał się na Wydział Lekarski Uniwersytetu Warszawskiego.

Kiedy był na trzecim roku studiów, wybuchło powstanie listopadowe, w którym wziął czynny udział. Pracował w wojskowej służbie medycznej, następnie jako podlekarz 13. i 17. pułku piechoty. Czas ten wspominał w swych „Wspomnieniach z przeszłości” następująco: *rozpocząłem w kraju mój okulistycz-*

ny żywot – leczył bowiem siarczanem cynku chorych na jaglicę. W trakcie walk zachorował na dur brzuszny, a za samodzielną operację w ogniu nieprzyjaciela podczas bitwy pod Królikarnią odznaczony został Krzyżem Virtuti Militari (1-3).

Po upadku powstania opuścił kraj. Podczas podróży przez Niemcy przyjął propozycję stypendium naukowego i rozpoczął studia w Giessen. Mając zaledwie 22 lata, w zastępstwie profesora wykładał anatomię i fizjologię na tamtejszym uniwersytecie. Tam też poznał Luizę Langsdorf, która po kilku latach została jego żoną. W 1834 r. po obronie pracy pt. „*De facie Hippocratica*” został doktorem medycyny, chirurgii i akuszerii. Następnie uzupełniał swą wiedzę w Heidelbergu i Würzburgu (4).

Ze względu na brak możliwości praktyki w Niemczech postanowił wyjechać do Paryża. W 1837 r. zapisał się na Uniwersytet Paryski – po raz trzeci na studia medyczne – gdyż aby otrzymać prawo praktyki we Francji, musiał zdać egzaminy i obronić pracę doktorską w języku francuskim. Po latach wspominał: *pomimo wielkiego mego okoła medycyny krzątania, ujrzałem się naraz w moim 27 roku życia pierwszoletnim stu-*

Ryc. 1. Wiktor Feliks Szokalski (1811–1891).
Fig. 1. Wiktor Feliks Szokalski (1811–1891).

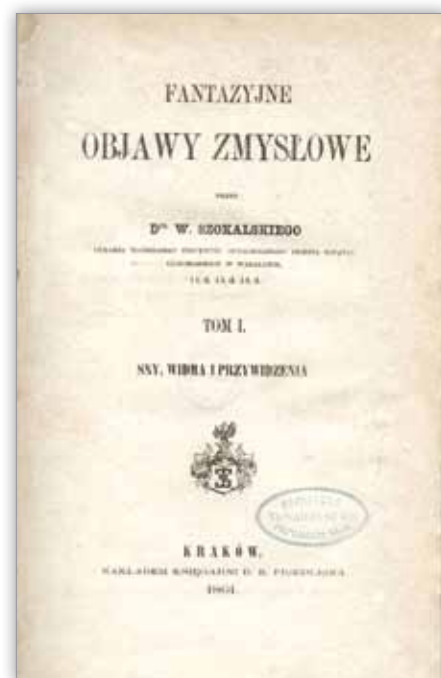
dentem Szkoły Lekarskiej Paryskiej (5). Został asystentem Julesa Sichel (1802–1868), niemieckiego okulisty pochodzenia żydowskiego, w jego prywatnej klinice okulistycznej. Tam właśnie, badając i opisując preparaty gałek ocznych zakonserwowanych w spirytusie, zainteresował się szczególnie okulistyką (6). Pisał: *odtąd znalazłem cel życia, od którego nie zboczyłem ani na chwilę* oraz [...] *takiej do oftalmologii nabrałem ochoty, że się zdecydowałem jej specjalnie poświęcić. Jakaż by to mogła być radość dla mnie, gdybym powróciwszy do kraju mógł go wzbogacić za granicą zdobytem nabytkiem, rozkrzewić go na ojczystej ziemi, stać się poniekąd ojcem oftalmologii krajowej* (7).

Prezentując preparaty oczne paryskim profesorom, miał możliwość poznania takich sław, jak chirurg Joseph-François Malgaigne (1806–1865), anatomopatolog Jean Cruveilhier (1791–1874) (zrobił sekcję zwłok Fryderyka Chopina) oraz chirurg antropolog Pierre Paul Broc (1824–1880) (odkrywca ośrodka mowy artykułowanej – ośrodek Broki, założyciel pierwszego naukowego towarzystwa antropologicznego oraz pierwszego czasopisma poświęconego antropologii) (8). Po pewnym czasie W. Szokalski został mianowany przez Sichel szefem kliniki. Do jego głównych zadań należało wtedy prowadzenie wykładów dla studentów oraz badanie operowanych pacjentów i opieka nad nimi. Pracy tej nie było mało, gdyż jako podaje Szokalski: *Sichel był bardzo mizernym operatorem ocznym [...] co trzecia lub czwarta operacja wypadła z powodzeniem* (9). Niedługo jednak przyszło Szokalskiemu pracować w klinice. Sichel, nęcony bardzo intratną propozycją, wypowiedział mu stanowisko i oddał je Desmarresowi, słynnemu później okuliście. Jednak ten *sprytny i przebiegły Francuz szefa swojego z siódła wysadził [...] tak, że biedny Sichel prawie w nędzy umarł* (10).

Ważną część pracy W. Szokalskiego stanowiła jego aktywność naukowa i edytorska – współpracował z wieloma czasopismami medycznymi, w tym: „Gazette medicale”, „Gazette des Hopitaux”, „L'Union medicale”, „Archives generales de medicine”, „Revue medicale”, „Prager Vierteljahrsschrift”, „Annalen der physiologischen Heilkunde”. Wydawał też wraz z dr. Furnari (późniejszym profesorem okulistyki w Palermo) pismo lekarskie „L'Esculape” (11-12).

Jeszcze podczas pracy w klinice, w 1838 r. W. Szokalski poznał młodego belgijskiego oftalmologa Florenta Cuniera (1812–1852), założyciela pierwszego czasopisma okulistycznego „Annales d'oculistique et de gynécologie”, którego został korespondentem (13). W tym czasie oprócz leczenia pacjentów prowadził wykłady, seminaria i kursy cieszące się dużym zainteresowaniem, pisał artykuły oraz był członkiem wielu towarzystw medycznych (14). Jeszcze w Paryżu okazało się, że jego powołaniem jest również działalność społeczna. Pracował w wielu instytucjach, takich jak Szkoła Batignolska, Stowarzyszenie Dam Polskich, Kasa Zjednoczenia, był lekarzem w przytułku dla starców i dzieci, lekarzem Dobroczynności VII Okręgu Miasta Paryża, współpracował z księciem Adamem Czartoryskim (15). Znajdował też czas na uczestniczenie w wykładach z literatur słowiańskich oraz prelekcjach Adama Mickiewicza. Opisał je następująco: *Ściągały one liczną publiczność [...] i chociaż wymowa francuska Mickiewicza nie była całkiem poprawna [...] poeta mówił powoli, zaciekawiając niestychanie swoich słuchaczy*. Między lekarzem a poetą nawiązała się przyjaźń, o której W. Szokalski pisał w swych pamiętnikach (16). Podczas zebrań Towarzystwa Literackiego Paryskiego poznał też Juliusza Słowackiego, ale był to według jego relacji *wątpliwy i kapryśny dziwak, bujający po niebie* (17).

Po latach ogłosił oryginalną teorię snów w swym dziele pt. „Fantazyjne objawy zmysłowe” (ryc. 2), zainspirowany wido-

Ryc. 2. Szokalski W., Fantazyjne objawy zmysłowe, t. 1, Kraków 1861.
Fig. 2. Szokalski W. Fancy sensory symptoms. Cracow 1861, vol. 1.

Ryc. 3. Szokalski W., *Essai sur les sensations des couleurs dans l'état physiologique et pathologique de l'oeil*, Paryż 1841.

Fig. 3. Szokalski W. *Essay on the sensationalism of the colors in the physiological and pathological conditions of the eye*. Paris 1841.

Ryc. 4. Szokalski W., *Ueber die Empfindungen der Farben in physiologischer und pathologischer Hinsicht*, Giessen 1842.

Fig. 4. Szokalski W., *On the sensations of physiological and pathological phenomena of color in terms*. Giessen 1842.

kiem doznającego halucynacji, umierającego przyjaciela, przy którym czuwał wraz z Adamem Mickiewiczem. Wspólne wieczory przy chorym bardzo ich obu zbliżyły i dały początek emigracyjnej przyjaźni (16,18).

Wtedy też wydał swą pracę na temat fizjologii i patologii widzenia barwnego pt. „*Essai sur la sensations des couleurs dans l'état psysologique et pathologique de l'oeil*” (19). Została ona opublikowana w „*Annales d'Oculistique*” (ryc. 3), a później przetłumaczona na język niemiecki (20) (ryc. 4). W. Szokalski pisał, że do powstawania wrażeń wzrokowych dochodzi przy współudziale siatkówki i ośrodków mózgowych. Zauważył też, że można sztucznie wywołać wrażenia wzrokowe i barwne w mózgu bez bezpośredniego pobudzenia siatkówki, co jest współcześnie wykorzystywane do przygotowywania projektów tzw. sztucznego widzenia. Opisywał także swoje spostrzeżenia dotyczące dziedziczenia zaburzeń widzenia barwnego. Zaobserwował, że wadę tę przenoszą kobiety, a częściej chorują mężczyźni (6,21). W innej pracy pt. „*Von den Truebungen der Hornhaut in histologischer Hinsicht mit Bezug auf Augenpraxis*” opublikował wyniki swych badań nad zmętnieniami rogówki (22).

W 1839 r. zdał ostatnie egzaminy i obronił pracę doktorską pt. „*Sur la diplopie uniuolaire ou la double vision d'un oeil*”. Dzięki temu uzyskał prawo do prywatnej praktyki. Zaczął wtedy prowadzić prywatne kursy z okulistyki, na które uczęszczał między innymi Albrecht von Graefe oraz wielu innych sławnych później okulistów (23,24).

Podczas jednej z wizyt w Giessen spotkał ponownie Luizę Langsdorf, z którą się ożenił. Była ona spokrewniona z Justusem von Liebigiem (1803–1873), słynnym niemieckim chemikiem (obecnie Uniwersytet w Giessen nosi jego imię), z którym łączyły Szokalskiego przyjacielskie więzy (25). Ślub odbył się w 1841 r. w Giessen. Następnie W. Szokalski wrócił z żoną do

Paryża. Rok później urodził się im syn Karol, trzy lata później przyszła na świat córka Malwina.

W 1844 r. W. Szokalski wraz z Carlem Vogtem (1817–1895), późniejszym profesorem anatomii, geologii i zoologii w Genewie, założyli Towarzystwo Lekarzy Niemieckich w Paryżu w celu *zjednoczenia naukowego młodzieży przybywającej do stolicy Francji* (25,26), które skupiało nie tylko Niemców, ale także wielu cudzoziemców. W. Szokalski uzasadniał utworzenie Stowarzyszenia następująco: *Francja szła niezachwianie naprzód swym trybem rozwijając klinikę, higienę, zupełnie niemal zaniedbaną w Niemczech, anatomię patologiczną, dla której Dupuytren ufundował osobną niedawno katedrę; lecz Niemcy poszli dalej, nie poprzestając na grubym pojęciu organizmu, wzięli się do drobnowidza i zaczęli śledzić tajemnice elementarnej, prawidłowej i chorobliwej budowy i oświetlać jej zachowanie się badaniem fizjologicznym. Owóż zbliżenie do siebie obu kierunków i pogodzenie ich ze sobą było to istotnie zadaniem najwyższej wagi* (27).

W tym czasie w Paryżu znajdowało się około 60 tys. Niemców. Okulistyka francuska zawdzięcza wiele mieszkającym w tym mieście na stałe i czasowo okulistom niemieckim, takim jak wspomniany powyżej Julius Sichel oraz Richard Liebreich (1830–1917), Louis de Wecker (1832–1906), Eduard Meyer (1838–1902), Ludwig Laqueur (1839–1909), Theodor Leber (1840–1917) oraz Albrecht von Graefe (1828–1870). Wszyscy oni byli członkami stowarzyszenia założonego przez Szokalskiego i Vogta (28). Towarzystwo to już w latach 60. XIX wieku dysponowało biblioteką zawierającą 1600 książek, 2500 pracami indywidualnymi oraz wieloma czasopismami. Towarzystwo wydawało w tym czasie również roczne sprawozdania ze swych prac (28). W jego zebraniach uczestniczyli między innymi: Albrecht von Graefe (podczas pobytu w Paryżu w latach 1848–1849), ortopeda i chirurg Louis Stromeyer (1804–1876) oraz fizjolog

Alfred Wilhelm Volkmann (1801–1877). Po W. Szokalskim stanowisko prezesa Towarzystwa objął Carl Vogt (23,24).

Tak okoliczności te relacjonował W. Szokalski w czasie IV Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w Poznaniu: *Podczas mojego dłuższego pobytu w Paryżu założyłem Towarzystwo Lekarzy Niemieckich licznie uczęszczane, którego następnie Karol Vogt i Graefe prezydium po mnie objęli. W tym towarzystwie jak również w licznych francuskich miewałem nieraz wykłady* (29).

Ze względów finansowych w latach 1848–1853 osiadł w Alice-Sainte-Reine w Burgundii, gdzie w miejscowym szpitalu organizował przytułek dla inwalidów polskich i oddział chirurgiczny (26).

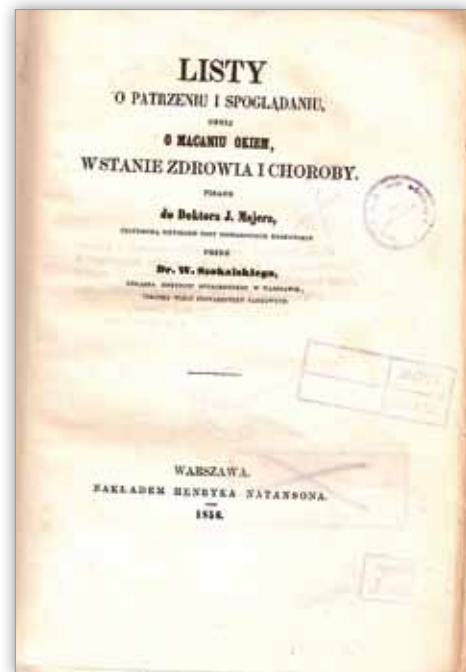
W 1850 r. otrzymał od rektora Uniwersytetu Jagiellońskiego prof. Józefa Majera propozycję objęcia Katedry Okulistyki, którą z radością przyjął. Wybór ten nie został jednak zaaprobowany przez rząd austriacki i katedrę powierzono Antoniemu Sławkowskiemu ze Lwowa.

W 1851 r. przeniósł się do nieodległej miejscowości Savigny, mając nadzieję na poprawienie swojego bytu, co w dużej mierze mu się powiodło. W tym czasie dużo pisał do czasopism niemieckich, szczególnie do „Zeitschrift für Medizin Und Medizinalwesen”.

W 1853 r., po 15 latach, wrócił z emigracji do Warszawy. Musiał zdać trzeci w swym życiu egzamin lekarski. Po raz trzeci również nadano mu tytuł doktora medycyny. Po przeprowadzeniu udanej operacji zaćmy powierzono mu funkcję konsultanta w Instytucie Oftalmicznym, a po trzech latach został jego lekarzem naczelnym. Funkcję tę pełnił do końca życia. Dbał o rozwój Instytutu, zainicjował budowę nowej siedziby (otwartej w 1870 r.), kształcił młodych okulistów. W 1870 r. ordynatorem i zastępcą Szokalskiego w Instytucie został wybitny okulista dr Witold Jodko-Narkiewicz, pracujący uprzednio jako ordynator w Szpitalu dla Starożakonnych w Warszawie. To dzięki nim obu Instytut rozwijał się dynamicznie, o czym świadczą dane z wydawanych początkowo przez samego Szokalskiego, potem Jodko-Narkiewicza, a ostatecznie przez ich następcę dr. Bolesława Gepnera, *Sprawozdań* z działalności Instytutu. Z nich między innymi wynika, że w Instytucie w 1854 r. przebywało 115 pacjentów oraz leczono ambulatoryjnie 546 chorych; w 1860 r. było to już odpowiednio 220 i 2802 chorych, w 1871 r. – 265 i 2127 chorych, w 1881 r. – 686 i 3605 chorych oraz w 1890 r. – 522 i 5786 chorych (30,31). Początkowo operacje zaćmy wykonywane były metodą zepchnięcia (*depressio*), później Jodko-Narkiewicz wprowadził metodę wydobycia zaćmy (*extractio*). Szczegółowa analiza technik operacji zaćmy w XIX-wiecznej Polsce, w tym metody Szokalskiego, została opisana w innym opracowaniu (32).

W latach 1854–1855 wydał fizjopatologię widzenia w postaci 16 listów, publikowanych w „Tygodniku Lekarskim” pt. „Listy o patrzeniu i spoglądaniu, czyli macaniu okiem, w stanie zdrowia i choroby” (ryc. 5), dedykowanych profesorowi fizjologii UJ Józefowi Majerowi.

Szokalski działał aktywnie w Towarzystwie Lekarskim Warszawskim, pełniąc w nim m.in. przez 33 lata funkcję sekretarza. Był inicjatorem powstania Kasy Wsparcia Dla Podupadłych Lekarzy oraz Wdów i Sierot po nich oraz jej skarbnikiem. Uczestniczył w tworzeniu Kodeksu Etyki Lekarskiej, rozwiązywał problemy dotyczące ujednoczenia mianownictwa medycznego, zwracał uwagę na kwestię higieny i kanalizacji w mieście czy

Ryc. 5. Szokalski W., Listy o patrzeniu i spoglądaniu, czyli macaniu okiem, w stanie zdrowia i choroby, Warszawa 1856.

Fig. 5. Szokalski W. Letters about looking and watching, that means about groping of the eye, in health and disease. Warsaw 1856.

wypadków przy pracy. To właśnie jemu Towarzystwo zawdzięcza nową siedzibę. Zasiadał też w Radzie Lekarskiej Królestwa Polskiego (33).

W 1858 r. został mianowany wykładowcą fizjologii na Akademii Medyko-Chirurgicznej, ponieważ okulistyka z otologią należały ówczas do chirurgii wykładanej przez prof. Polikarpa Girsztowta (1827–1877). W latach 1859/60 ukazał się podręcznik pt. „Fizjologia wykładana w Warszawskiej Medyko-Chirurgicznej Akademii przez Profesora Dra Szokalskiego” w trzech częściach, liczący w sumie ponad 800 stron (34). W 1861 r. została powołana oddzielna Katedra Chorób Ocznych i Usznych, której kierownikiem w 1862 r. został W. Szokalski. Klinika pierwotnie została ulokowana w Instytucie Oftalmicznym, ale w trakcie jego czasowego zamknięcia przyznano jej 12 łóżek w Szpitalu św. Ducha. Szokalski otrzymał do pomocy w prowadzeniu wykładów oftalmoskopii i chirurgii okulistycznej doc. W. Jodko-Narkiewicza, a jako asystenta dr. Stanisława Koźmińskiego (1837–1883), bibliotekarza Warszawskiego Towarzystwa Lekarskiego oraz autora wybitnego dzieła: „Słownika lekarzów polskich” (Warszawa, 1883).

Po upadku powstania styczniowego i po nasileniu procesu rusyfikacji W. Szokalski został zdegradowany z funkcji profesora w 1869 r. do tytułu p.o. docenta okulistyki. Wtedy też uzależniono jego dalsze zatrudnienie od pomyślnego egzaminu z języka rosyjskiego. Do egzaminu Szokalski przystąpił w 1871 r., jednak złośliwość komisji sprawiła, że wyszedł przed jego końcem. Dzień później otrzymał dymisję z uniwersytetu. Został też usunięty z Rady Lekarskiej Królestwa Polskiego. Poświęcił się wtedy całkowicie pracy w Instytucie Oftalmicznym oraz Towarzystwie Lekarskim Warszawskim. Obie te instytucje zawdzięczają mu rozkwit swej działalności.

W 1864 r. Szokalski przedstawił *swego pomysłu przyrząd do mierzenia w siatkówce wrażliwości na światło*: przyrząd ten

Ryc. 6. Szokalski W., Wykład chorób przyrzędu wzrokowego człowieka, Warszawa 1869.

Fig. 6. Szokalski W. A lecture on diseases of the human eye. Warsaw 1869.

składał się z rury walcowatej i wkładających się do niej jedno na drugie szkieł ciemnych wypukło-wklęsłych, jednostajnej grubości. Ilość szkieł potrzebnych do zupełnego zakrycia światła zwyczajnej świecy stearynowej służy za miarę w mowie będącej wrażliwości. Zwrócił uwagę również na możliwości zastosowania aparatu w okulistyce, bowiem, że w wielu chorobach ocznych, jak np. w kurzej ślepotcie, w zapaleniu tęczówki [!] barwistem (retinitis pigmentosa), itp., wzmiankowana wrażliwość siatkówki na światło jest zmniejszona: otóż lekarzowi może wiele zależeć na tem, aby wiedzieć stopień tego zmniejszenia w rozmaitych okresach choroby i leczenia (21). I choć nie był on dopracowany technicznie, można uznać go dziś za pierwowzór współczesnego przyrzędu do badania wrażliwości siatkówki na światło podczas perymetrii statycznej (35).

W latach 1869–1870 wydał podręcznik okulistyki pt. „Wykład chorób przyrzędu wzrokowego człowieka” (ryc. 6), obejmujący 2 tomy, z 370 drzeworytami. Dzieło to przetłumaczono na język rosyjski, a planowano przełożyć także na niemiecki. Jest ono uznawane za pierwszy wydrukowany oryginalny polski podręcznik okulistyki. Podręcznik zawierał bardzo aktualny opis pola widzenia oraz jego granic i ubytków, zasad optycznego wziernikowania dna oka oraz cech prawidłowego dna, a także charakterystykę różnych metod pomiaru ostrości wzroku oraz badania siatkówki czy omówienie takich zagadnień jak ślepota, niedowidzenie oraz fotopsje (36).

Szokalski zwrócił uwagę na postać wrodzoną ślepoty zmierzchowej. W części poświęconej światłowstrętowi opisał zagadnienie do dziś nieznajdujące pełnego wyjaśnienia, a mianowicie występowanie światłowstrętu i bólu nim spowodowanego u osób niewidomych (36,37).

Był autorem ponad 200 rozpraw i artykułów w językach polskim, niemieckim i francuskim, głównie z okulistyki, ale też

z innych dziedzin medycyny oraz zagadnień niemedycznych. Ich analiza znacznie przekracza ramy tego jubileuszowego opracowania.

Zostały po nim „Pamiętniki”, które spisał kilka lat przed śmiercią. Zostawił potomnym zapis wspomnień swego życia, poczynawszy od dzieciństwa, aż do późnej starości. Ale oprócz swych własnych poglądów i spostrzeżeń przedstawił w nich także sylwetki otaczających go lekarzy, działaczy społecznych oraz zwykłych ludzi. Stanowią one doskonałe źródło wiedzy na temat polskiej emigracji w Paryżu, a także obyczajów, nastrojów i warunków życia wszędzie tam, gdzie przebywał. „Pamiętniki”, spisane żywym stylem, są zatem bardzo ciekawym obrazem przeszłości, a bogate życie Wiktora Szokalskiego może dziś budzić duże zainteresowanie świata lekarskiego (26,38).

Zmarł 6 stycznia 1891 r. Jego pogrzeb na warszawskich Powązkach przerodził się w manifestację i hołd, który ojcu polskiej okulistyki, lekarzowi, społecznikowi, nauczycielowi i wielkiemu człowiekowi składali pacjenci, współpracownicy, uczniowie oraz wdzięczna ludność Warszawy.

Pismnictwo:

1. Dąbrowski S: *Służba wojskowa Wiktora Szokalskiego*. Klinika Oczna 1959, 29, 101-104.
2. Szokalski W: *Kartki z pamiętników*. Krytyka Lekarska 1897, 734-740.
3. Szokalski W: *Wspomnienia z przeszłości*. t. 2, 26.
4. Zembrzusi L: *Studia medyczne Wiktora Szokalskiego 1828–1837*. Klinika Oczna 1956, t. 26, nr 2, 97-102.
5. Szokalski W: *Pamiętniki Wiktora Szokalskiego*. Wydawnictwo Romuald Wierzbicki, Archiwum Historii i Filozofii Medycyny, Poznań 1925, t. III, 117.
6. Szokalski W: *Wspomnienia z przeszłości*. Biblioteka Pamiętników 1914, t. 2, cz. 1, 23.
7. Szokalski W: *Wspomnienia z przeszłości*. Z rękopisu wydał i przedmową opatrzył Adam Wrzosek, Wilno, Biblioteka Pamiętników 1914, t. II (1830–1837), 268.
8. Szokalski W: *Pamiętniki Wiktora Szokalskiego*. Wydawnictwo Romuald Wierzbicki, Archiwum Historii i Filozofii Medycyny, Poznań 1925, t. III, 132.
9. Szokalski W: *Pamiętniki Wiktora Szokalskiego*. Wydawnictwo Romuald Wierzbicki, Archiwum Historii i Filozofii Medycyny, Poznań 1925, t. III, 140.
10. Szokalski W: *Pamiętniki Wiktora Szokalskiego*. Wydawnictwo Romuald Wierzbicki, Archiwum Historii i Filozofii Medycyny, Poznań 1925, t. III, 285.
11. Sulimierski F: *Wiktor Feliks Szokalski*. Tygodnik Ilustrowany 1871, 189, 73-75.;
12. Szareyko P: *Szokalski Wiktor Feliks*. Rękopis. Zbiory własne A. Grzybowski.
13. Szokalski W: *Pamiętniki Wiktora Szokalskiego*. Archiwum Historii i Filozofii Medycyny 1925, III, 141.
14. Skłodowska A: *Wiktor Feliks Szokalski (1811–1891) „człowiek zasługi niepospolitej” – życie i działalność naukowa i społeczna*. Praca na stopień doktora nauk medycznych napisana w Katedrze i Klinice II Wydziału Lekarskiego Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego, 2009, 21-24.
15. Wierzbicki R: *Działalność społeczna Wiktora Szokalskiego*. Archiwum Historii i Filozofii Medycyny 1926, 5, 34-52.

16. Skulimowski M: *Wiktor Szokalski o Adamie Mickiewiczu*. Historia Medycyny 1957, 12(11), 409-411.
17. Szokalski W: *Pamiętniki Wiktora Szokalskiego*. Archiwum Historii i Filozofii Medycyny 1925, III, 243.
18. Szokalski W: *Fantazyjne objawy zmysłowe*. Kraków 1861–1863, t. 1 i 2.
19. Szokalski W: *Essai sur les sensations des couleurs dans l'état physiologique et pathologique de l'oeil*. Paryż 1841.
20. Szokalski W: *Ueber die Empfindungen der Farben in physiologischer und pathologischer Hinsicht*. Giessen 1842.
21. Szokalski W: *Fotometr własnego pomysłu*. Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego 1865, 56, 267-268.
22. Szokalski W: *Von den Trübungen der Hornhaut in histologischer Hinsicht mit Bezug auf Augenpraxis*. Archiv für physiologische Heilkunde, 1846, 183-237.
23. Wierzbicki R: *Życiorys Wiktora Szokalskiego*. Archiwum Historii i Filozofii Medycyny 1926, 4, 217.
24. Wicherkiewicz B: *Prof. Wiktor Feliks Szokalski*. PTPN 1891, 18, 471-484.
25. Szwajcerowa A: *O Towarzystwie lekarzy Niemieckich w Paryżu*. Archiwum Hist Med 1979, 42, 323-330.
26. Szokalski W: *Wspomnienia z przeszłości*. Z rękopisu wydał i przedmową opatrzył Adam Wrzosek, Wilno, Biblioteka Pamiętników 1914.
27. Szokalski W: *Pamiętniki Wiktora Szokalskiego*. Arch Hist Med 1926, 5, 240-241.
28. Jaeger W: *Theodor Leber's studies in Paris (1864–1867) as an assistant of Richard Liebreich*. Doc Ophthalmol 1991, 77, 269-276.
29. Dziennik IV Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w Poznaniu 1884, 4, 20-21.
30. Bartkiewicz B: *Szkoła Główna Warszawska (1862–1869)*. Kraków 1901, t. 2, 34-35.
31. Melanowski WH: *Dzieje Instytutu Oftalmicznego*. Tow Nauk Warsz, Warszawa 1848.
32. Pieńkowska-Machoy E, Karczewicz D, Stępiński W: *Operacje zaćmy w latach 1820–1900*. Klin Oczna 2000, 102, 221-224.
33. Dobrzycki H: *Rys naukowo-społecznej działalności prof. W.F. Szokalskiego*. Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego 1895, t. XCL, 125-145.
34. Orłowski WJ: *Słowo wprowadzające do XII Sympozjonu Retinologicznego*. Klin Oczna 1984, 86, 1-6.
35. Grzybowski A: *Polski dorobek naukowy XIX wieku w zakresie badań anatomii, fizjologii oraz patologii siatkówki*. Wydawnictwo WiN, Poznań 2010.
36. Szokalski W: *Wykład chorób przyrządu wzrokowego człowieka*. Warszawa 1869–1870, t. 1-2.
37. Orłowski W: *W stulecie nowoczesnego polskiego podręcznika okulistyki*. Klinika Oczna 1969, 39, 919-921.
38. Wierzbicki R: *Pamiętniki Wiktora Szokalskiego*. Archiwum Historii i Filozofii Medycyny, Warszawa 1928.

Praca wpłynęła do Redakcji 15.08.2010 r. (1240)
Zakwalifikowano do druku 14.07.2011 r.

Adres do korespondencji (Reprint requests to):
dr hab. n. med. Andrzej Grzybowski
Oddział Okulistyczny
Wielospecjalistycznego Szpitala Miejskiego w Poznaniu
ul. Szwajcarska 3
61-285 Poznań
e-mail: ae.grzybowski@gmail.com

**Redakcja kwartalnika medycznego OKULISTYKA
i czasopisma KONTAKTOLOGIA
i OPTYKA OKULISTYCZNA**

e-mail: ored@okulistyka.com.pl